

הניצחון המוסרי של בוריס פסטרנק ו'ד"ר ז'וואגו' / אלגיס ולינוס

"לחיות את החיים זה לא פשוט כמו לחצות שדה"

אפילו באנגלית השורה הזו נשמעת רוסית. למעשה, זו אחת השורות המפורסמות ביותר של השירה הרוסית במאה העשרים – המשפט המסיים את הפואמה 'המלט', שהוקדשה על ידי מחברה בוריס פסטרנק לגיבור של הרומן אותו כתב ב-1957, 'דוקטור ז'וואגו'. זוהי שנינות מלאת צער שהייתה מכוונת להדהד אצל אלו המכירים היטב את עולם הייסורים, ממש כמו קול הניסיון הפונה אל התמימות או עצה הורית למתבגר שכנראה יבין אותה רק לאחר שחווה על בשרו את השלכות הבורות. זהו הקול של רוסי המדבר אל רוסים ויודע כי הם יבינו את כוונתו, אך זהו גם קולו של רוסי המקווה לידע את האנשים החופשיים במקומות אחרים לגבי המציאות הקשה של הונאה ואימה תחת הרודנות הסובייטית.

"אימי המלחמה, הסכנות שלה, הפחד האמיתי ממות – כל אלו היו ברכה בהשוואה לשלטון הלא-אנושי של השקר".

זו עוד שורה מכוננת מהרומן פרי עטו של פסטרנק, שנחשב לאחת היצירות הגדולות שנכתבו בברית המועצות. המבקר אדמונד וילסון שנודע לרוב בסגנון הביקורת המאופק שלו כתב באותה העת: "מי שכתב ספר כזה תחת שלטון רודני ושחרר אותו לעולם חייב היה להיות בעל אומץ לב של גאון", וההיסטוריון הדגול רוברט קונקווסט השתמש בציטוט זה לכותרת **ספרו על פסטרנק**.

בספר עדכני יותר בשם **'פרשת ז'וואגו'** שראה אור ב-2014, מתארים פטרה קווה ופיטר פין את הרקע לגבורה ולסבל של פסטרנק ואת הסיכון האדיר שעמד על הכף בעצם כתיבת הרומן.

מתוך עשרות המיליונים שאבדו בביבי השופכין של ברית המועצות (כפי שאלכסנדר סולז'ניצין כינה את מערכת העינויים, השעבוד והרצח הסובייטית), היו גם כ-1,500 כותבים שחוסלו לאחר שלא נמצאו ראויים לתפקיד אותו ייעד הגורל לספרות הרוסית בעיצוב המין האנושי. הצנזורים הסובייטים ערכו רשימות של יצירות "מזיקות פוליטית" שהוכרזו כמתות, לרוב יחד עם יוצריהם הפזיזים; בשנים 1938 ו-1939, יותר מ-24 מיליון כרכים כאלה נגרסו. הספרים נעלמו יחד עם האנשים המיותרים שכתבו אותם, כדי שאף אחד לא יעז לשים לב שהם חסרים.

בוריס פסטרנק היה מאלו שהעזו לשים לכך לב. הרבה לפני שחיבר את הרומן שהפך אותו למפורסם ברחבי העולם, פסטרנק היה ידוע כמשורר הבולט בברית המועצות. עם פרסומו של אוסף השירים הראשון שלו ב-1922, לאון טרוצקי שהיה אז מפקד הצבא האדום זימן את פסטרנק לשיחה בה ניסה לשכנע את המשורר להפוך לדובר הירואי עבור המשטר הצעיר. כאשר נשאל פסטרנק מדוע לא התייחס בשיריו לסוגיות סוציאליסטיות שאמורות להיות במחשבותיו של כל אמן ראוי לשמו, הוא הצהיר אמונים ל"אינדיבידואליזם אמיתי, כתא חברתי חדש באורגניזם חברתי חדש". באותה העת, פסטרנק עדיין קיווה כי הייחודיות שלו תמצא מקום להתפתח בתוך העולם הסובייטי החדש, אך עם הזמן הבין כי חיסול האינדיבידואליזם האמיתי הוא חיוני להישרדות הגוף החברתי החדש, שהיה חולה ומעוות כבר בלידתו.

הרודנות הקומוניסטית הייתה יציר מחשבתם של כמה מהפילוסופים המודרניים המפתים ביותר, וגם השליטים הרצחניים ביותר היו אנשי ספר נלהבים. כפי שהסופרת נדיז'דה מנדלשטם ציינה בזיכרונותיה, למנהיגים הסובייטים הייתה "תכונה אחת בולטת: הכבוד האינסופי, כמעט על סף האמונה התפלה, שרחשו לשירה". הם היו כה מודעים להשפעת השירה על הנשמה הרוסית,

המלחמה על הספרים

לאחר מלחמת העולם השנייה, נוספו לחוק הסובייטי פשעים חדשים כמו "שבח לדמוקרטיה האמריקנית" ו"התבזות בפני המערב", והחנפנים הספרותיים ברוסיה רק הגבירו את ההתרפסות כדי להוכיח את כניעותם לשלטון. ב-1946, לאחר שפסטרנק סירב להצטרף להוקעה הפומבית נגד המשוררת אנה אחמטובה והסאטיריקן מיכאיל זושצ'נקו, איגוד הסופרים הסובייטים הסיר אותו מהוועד המנהל ופרסם החלטה שהכריזה עליו כ"סופר הלוקה מבחינה אידיאולוגית ומנותק מן המציאות הרוסית".

חילול הקודש החצוף של פסטרנק הוביל כמובן גם להרחקה מהאיגוד, שמשמעותה ביטול מוחלט של זכותו לפרסם ספרים וחיבורים. למרות זאת, פסטרנק החל לחלק באספות פרטיות קטעים מהרומן עליו עבד, מה שרק הגביר את חוסר שביעות הרצון מצד השלטון. ב-1947, פרסומם של תרגומי שייקספיר אותם ערך והיו מקור הכנסה עיקרי עבורו נדחה ללא הסבר, ו-25 אלף עותקים של מבחר משיריו הושמדו מספר ימים לפני הפצתם. אלה היו שנים קשות, אך פסטרנק היה נחוש לדבוק במשימה בה בחר.

כאשר יוזף סטאלין מת ב-1953, רעייתו של פסטרנק זינאידה דחקה בו לכתוב הספד. הוא סירב בזעם ואמר לה כי המנהיג המנוח היה "רוצחה של ההשכלה הרוסית". לאחר הסתלקותו של סטאלין, אחיזת המוות הסובייטית על התרבות נרגעה מעט ורבים פיתחו תקוות. ב-1954, כתב עת מוביל פרסם עשרה משיריו של פסטרנק שהיו מיועדים להיות חלק מ'דוקטור ז'וואגו', בצירוף תיאור קצר של הרומן שכתביבתו כמעט הושלמה. אך התקווה שנתלתה ביורשו של סטאלין ניקיטה חורשצ'וב ובחבר מרעיו הייתה טעות מרה; ב-1956, הרומן שהושלם נדחה לפרסום בברה"מ לאחר שהוגדר כנגוע

עד שחריזה מוטעית הפכה לעבירה שדינה מוות. כבר בשנת 1921, השלטונות ירו במשוררים מכובדים אך קשי עורף כמו ניקולאי גומילב. לאחרים ומכובדים לא פחות כמו סרגיי יסנין ומרינה צבטייבה, הובהר היטב כי התאבדות היא הדרך הטובה ביותר לכפר על סטייתם.

ב-1934, אוסיפ מנדלשטם הנציח את סטאלין כ"איש הקר הקרמליני שוחט האַפְּרִים", בפואמה שהופצה מפה לאוזן בקרב מכרים. כאשר מנדלשטם דקלם את השיר באזני חברו פסטרנק ברחוב במוסקבה (פעולת טרור על פי החוק הסובייטי), פסטרנק הפציר בו שלא יחזור שוב על השיר המסוכן לעולם. אך מנדלשטם לא היה מוכן לשתוק, ולכל כותל במוסקבה היו אוזניים. סטאלין עצמו התקשר לפסטרנק לגבי התיק בעניינו של מנדלשטם, והרגיע אותו כי "הכל יהיה בסדר". בחלקלקות מתוחכמת ושטנית, סטאלין הקניט את פסטרנק על כך שלא ניסה לעזור לחברו, וניסה לגלות האם שמע בעבר את השיר הקטלני. כאשר פסטרנק התחמק ואמר כי הוא מעוניין לפגוש את הדיקטטור ל"שיחה רצינית על חיים ומוות", סטאלין ניתק את השיחה. לאחר שמנדלשטם גווע ברעב בגולאג אי שם במזרח רוסיה, פסטרנק היה המשורר היחיד שהעז לבקר את אלמנתו נדיז'דה.

אך בכך לא תמה התעוזה של בוריס פסטרנק. במשך שנים ארוכות, הוא היה מעין מלאך שומר של רבים מניצולי מחנות המאסר, ועזר לתמוך בהם כספית ונפשית. עם הזמן, פסטרנק הפך גם למלאך נוקם. הוא החל לכתוב את 'דוקטור ז'וואגו' על מחברת נייר שניתנה לו כשי מאלמנתו של טיציאן טאבידזה, המשורר הגיאורגי שנאסר, עונה והוצא להורג ב-1937. לאחר הרצח של בעלה, נינה טאבידזה נחשבה כמוקצית, אך כאשר פסטרנק הגיע לטביליסי ב-1945 עבור פסטיבל שירה הוא התעקש כי תשתתף בו לצידו.

ב"אינדיבידואליזם מוגזם" ו"אי-קבלה של המהפכה הסוציאליסטית".

בחדש מאי 1956, שיגר המוציא לאור האיטלקי ג'יאנאקומו פלטרנילי שליח לרוסיה כדי לנסות ולהשיג את כתב היד המקורי של הרומן, על מנת לתרגמו לאיטלקית. פסטרנק הסכים, וכאשר מסר את הטקסט לנציג האיטלקי נפרד ממנו במילים: "הינך מוזמן בזאת להוצאתי להורג". לתחושה זו היה כמובן תקדים ידוע ומזעזע. בוריס פילניאק, שכנו של פסטרנק במושבת הסופרים פרדלקינו אותה ייסד סטאלין כדי לתגמל כותבים נאמנים למשטר, פרסם ב-1929 רומן אנטי-סובייטי דרך הוצאה גרמנית, מה שהבטיח את הוצאתו להורג מספר שנים לאחר מכן, כמו גם עונש של שני עשורים בגולאג עבור אלמנתו. אף סופר רוסי אחר לא העז לחפש פרסום אסור במדינות זרות, עד שפסטרנק עשה זאת.

הקרמלין גייס את כל מנופי ההשפעה שלו נגד פסטרנק והמפלגה הקומוניסטית באיטליה הפעילה לחץ כבד על פלטרנילי, אך שניהם נותרו איתנים ובתוך כשנתיים ראו אור תרגומים של הרומן ב-18 שפות שונות. הם הפכו את פסטרנק לכוכב עולה בשמי הספרות אך חשוב מכך – לדמות מופת מוסרית עבור מרבית העולם. המהדורה הראשונה ברוסית הודפסה בהולנד ועותקים ממנה נמסרו למבקרים רוסיים ביריד העולמי בבריסל ב-1958, מבצע שמומן ותוכנן בידי ראשי ה-CIA, באישור יועצי הנשיא אייזנהאואר ובידיעת המועצה לביטחון לאומי בבית הלבן.

האפשרות של מלחמה גרעינית הייתה רעה עבור כל הצדדים, ומשימות תעמולה חשאיות הפכו לחלופה המועדפת לפעולה צבאית במאבק בין הגושים. ב-CIA האמינו בכוחם של רעיונות – בחדשות, באומנות, במוזיקה ובספרות – לחלחל ולשחוק באיטיות את השפעת המדינה הסובייטית, הן על אנשיה והן על מדינות

הלווין שלה במזרח אירופה. במשך יותר משלושה עשורים שתלה סוכנות הביון זרעים של חירות בגוש הסובייטי, בעיקר בעזרת ספרים וכתבי עת שראו אור בהמוניהם. אחד מבכירי הסוכנות צוטט כטוען שספרים אלו היו "הנשק החשוב ביותר באסטרטגיית התעמולה האמריקנית לטווח ארוך". באופן דומה, הסופר הרוסי מקסים גורקי הביע את אמונתו בספרות כאשר הצהיר בקונגרס הכותבים הסובייטים ב-1934 כי "ספרים הם הנשק החשוב והחזק ביותר של התרבות הסוציאליסטית".

אמנם סוכני המודיעין האמריקנים לא ניסו לקדם את מועמדתו של בוריס פסטרנק לפרס נובל לספרות, אך הם ודאי היו מרוצים כאשר נודע על זכייתו באוקטובר 1958, מה שחימם עוד יותר את הקרב על הספרים. כמעט מיד, פרסם שבועון המשטר הנפוץ 'Literaturnaya Gazeta' מאמר מערכת מליצי בו נכלל מכתב הדחייה שנשלח לפסטרנק ב-1956 בנוגע ל'דוקטור ז'יוואגו', אשר קבע באופן רשמי כי מדובר ביצירה זדונית וחסרת ערך. כל מאות אלפי הגיליונות נחטפו מהמדפים בתוך מספר שעות. הכינוי המועדף בו השתמשה העיתונות הרוסית כדי לתאר את פסטרנק היה "יהודה איש קריות". למרות שאמונה בישו הייתה עלולה להיחשב כאנטי-סובייטית, כולם הבינו את ההשוואה התנ"כית לבוגד הידוע, ובמיוחד שהיה יהודי. אמנם פסטרנק המיר את דתו לנצרות אורתודוקסית והביע עמדות בעד התבוללות היהודים, אך מוצאו היהודי של הבוגד במולדת תמיד היה בונוס עבור אבירי המידות הסובייטיות.

שתי דקות השנאה המקובלות התמשכו לשעות ארוכות. פסטרנק הפך לאויב של כל אזרח הגון, משתף פעולה נלהב עם המתקפה האימפריאליסטית המתמדת על האמת והצדק. הוא סולק מאיגוד הסופרים והקרמלין הורה לו שלא לקבל את פרס הנובל. כדי להציל את חייו ואת חיי אהוביו, פסטרנק המותש ציית. הוא נפטר

ב-1960, קדוש מעונה או מנודה, תלוי את מי שואלים. ספרו 'דוקטור ז'יוואגו' נאסר לפרסום בברה"מ עד 1988.

הפרויקט המטורף

כאשר קוראים את הספר מבינים כי השלטון הסובייטי צדק למעשה בראייתו את פסטרנק כמורד ואויב נצחי. הגיבור יורי ז'יוואגו – רופא ומשורר בן למשפחה בורגנית שנושלה על ידי הבולשביקים – תיאר במדויק הן את פלאי הטבע והן את תהליך הרקבון המואץ שאחז ברוסיה לאחר מהפכת אוקטובר. על פי כל תפיסה סובייטית, אדם כז'יוואגו היה מסומן מהר מאוד להוצאה להורג: הוא חש את עולה של נשמה אמיתית, אותו שריד עתיק שיש לעקור לחלוטין על מנת שהרעיון הסוציאליסטי יפרח.

לאחר שנלכד על ידי פרטיזנים קומוניסטים והוחזק בשבי במשך יותר משנה, ז'יוואגו פנה אל מפקדם באומץ, מתח ביקורת חריפה על "רעיונות השיפור הכללי" שקידמו הבולשביקים, וגינה את "ים הדם" שנשפך לשווא עבור רווח כה דל ששום אמצעי לא יכול להצדיק. לאחר מכן שקע ז'יוואגו בייאוש כאשר תיאר את הפרויקט המטורף של "עיצוב החיים מחדש" על פי תיאוריה שעוינת את החיים עצמם. היה זה מונח בו השתמש סטאלין בנאומו המפורסם מ-1932 בפני סופרים רוסיים, אותם שיבח כ"מהנדסי הנפש האנושית" אשר "יסייעו בעיצוב החיים מחדש".

בעיניו של פסטרנק משמעותו של עיצוב הנפש המקיף הייתה השמדתה של הנפש כליל, ובהתרסה שלו היה משהו כמעט דתי. כפי שסיפר פסטרנק לסופר ניצול הגולאג וארלאם שאלאמוב, שמו של גיבור הרומן נלקח מתפילה אורתודוקסית אותה נהג לומר כילד וכללה את השורה: *'Ty est' voistinu Khristos, Syn Boga* – "אתה ישו האמיתי, האל החי". בתור ילד, הוא תמיד עצר לרגע בין המילים "האל" (Boga) ו"החי" (Zhivago), ובהמשך

טען כי אותה משובה ילדותית שהעניקה לאל גוון לא-שגרתית הוסיפה לו בדמיונו של הסופר הבוגר שלל צבעים זוהרים: "לא חשבתי על האל החי, אלא על אלוהים חדש, שהיה נגיש עבורי רק דרך השם ז'יוואגו".

אך האדיקות הבוטה הזו לא הייתה חטאו היחיד של פסטרנק נגד המציאות הסובייטית, ואפילו אלו שגינו את הרומן במלוא העוצמה לא העזו להזכיר את הכפירה הגדולה מכל: עבור פסטרנק, הסטאליניזם והטיהורים הגדולים לא היו סטיה נוראה מן המסלול כפי שניסה להסביר יורשו חרושצ'וב, אלא המשך טבעי של השיטה שיצר לנין. הרעיון לפיו זוועות הקומוניזם לא היו יציר כפיו של רודן יחיד ומשוגע שעיוות את הרוח הסובייטית המכובדת לא היה יכול להיות מוזכר אפילו במכתבי הדחייה הבוטים ביותר נגד פסטרנק, והוא נופץ לרסיסים בספרו ובספרים אחרים.

ניצחון מוסרי

כפי שהוכיחו השנים שהגיעו בהמשך, בוריס פסטרנק ויצירתו לקחו חלק משמעותי בניצחון הפוליטי של המערב על ברה"מ, שהיה גם ניצחון מוסרי בלתי ניתן לערעור. על כך עלינו לזכור ולהוקיר את פסטרנק, אדם ש"גאון אמיץ לב" הייתה מחמאה שהגדירה אותו במדויק. גם אותו וארלאם שאלאמוב, ניצול הגולאג וסופר ידוע בזכות עצמו, הודה לאחר מותו של פסטרנק כי הוא היה עליון עליו מבחינה אינטלקטואלית ומוסרית. "פסטרנק היה המצפון של דורנו כמו שלב טולסטוי היה בדורו", כתב. "אם יש הצדקה לתקופת חיינו היא העובדה שפסטרנק היה חי בה".

פסטרנק עשה את המלאכה אותה נולד לעשות ושילם על כך מחיר בבידוד, בושה ופחד – וכל אלו היו עבורו אות הכבוד הנחשב ביותר. אך להשמצות הבלתי הנדלות, חלקן הגדול מצד אלו שהחשיב לחבריו הקרובים, הייתה השפעה על נפשו, והפחד לחיי

ולחיי משפחתו מעולם לא פסק לרגע. הרדיפה הותירה חותם גם על בריאותו, אך למרות זאת הוא שרד עד גיל שבעים, אז נפטר מסרטן – ולא מעבודת פרך בערבות סיביר או מקליע בעורף במרתפי הק.ג.ב שהיו גורלם של כה רבים מעמיתיו.

לאחר מותו, סוכנויות הביטחון הסובייטיות המשיכו לרדוף את אהובתו אולגה איבינסקיה ואת בתה אירינה. ההאשמה המגוחכת ביותר הייתה שאולגה היא זו שלמעשה כתבה את 'דוקטור ז'יוואגו', טענה כה מצוצה מהאצבע שאף בית משפט רוסי לא הסכים לאשר אותה. לבסוף, שתי הנשים הורשעו בהברחת כספי התמלוגים שקיבל פסטרנק ממדינות זרות. אולגה נידונה לשמונה שנים של עבודת פרך ואירינה לשלוש, ושתיהן זכו בהמשך לקיצור בעונשן.

ספריו של בוריס פסטרנק והספרים הרבים שנכתבו עליו לאחר מותו היו מרכיב חשוב בהוצאת האמת לאור. כפי שסיפר העיתונאי האמריקני דייוויד רמניק, כאשר ביקר במוסקבה ב-1988 הוא נתקל במראה מדהים: אנשים מן השורה יושבים ברכבת התחתית וקוראים את ספרו של פסטרנק 'עולם חדש'. אלה היו ימים מלאי תקווה, אך נראה שתושבי מוסקבה כיום (כמו גם כל אדם הסובל תחת משטר רודני) זקוקים שוב בדחיפות לקצת פסטרנק. ישנן אמיתות שצריכות להישמע שוב ושוב, עד שכל בני האדם יבינו אותן ויתחילו לפעול כדי לתקן.

המאמר התפרסם לראשונה בכתב העת 'קומנטרי'.